

Արշարունեաց Արշաւիր, (Փարպ. Բ, 14) իբր տասներորդ նախարար: Նամակին բնական աւգիւնքը կ'ըլլայ սրտամութիւն եւ զայրոյթ պարսկական, եւ սաստիկ հրաման՝ «զի ամենայն տանուտեարքն եւ աւագ սեպուհքն երեցունց աշխարհացն փութով եւ անխափան ի դուռն եկեցցեն»: Արշաւիր կ'անսաստէ այս կոչին, բայց «առնց թողութեանց մահու պատուհաս» չի կրեր, ինչպէս կը սպառնար Յաղկերտ (Փարպ. Բ. 16): Մինչդեռ «մեծամեծ աւագանին» կորակոր ետ կը դառնար, «ողջք եւ ոչ ողջք, կենդանի կիսամեռք» (Բ, 16)՝ իրենց գլուխ ունենալով վարդան, — Արշաւիր կը պահէր իր հօրենական հաւատքը առանց կեղծիքի: Եւ այս պատճառաւ է, որ նա Վասակէն կ'ընտրուի իբր պատգամաւոր առ վարդան, որ իր ընտանիքով յունական Հայաստան կը մեկնէր (Բ, 17): Նկատելի է, որ Արշաւրի կ'ընկերանան Հմայեակ Գիմաքսեան եւ Գաղբիկ Աբեղեան, որոնք երկուքն ալ ուրացողներու կարգէն չէին: Տարակոյս չկայ որ վարդանի դարձին մէջ իր մտերիմը եւ փեսան վճռական ազդեցութիւնը ունեցած է: Եւ այնուհետեւ իրարմէ անբաժան կը գործեն մինչեւ վարդանի պսակումը:

Աղուանից մէջ տեղի ունեցած կռիւր (Փարպ. Բ, 16. Եղիշէ, 58, Կաղանկ. Բ, 17) վարդանի գործունէութեան մուտքը կը կազմէ: Արշաւիր մասնակից է այն ճակատամարտին. վարդան «աջոյ կողմանն կացուցանէր զօրագլուխ՝ զԵղիշեան Արշարունեաց զԱրշաւիր կամարական» (Փարպ. անդ.): Կ'արժէ յառաջ բերել այն մասնագէտքը, զոր արձանագրած է Վաղար, անշուշտ ինքնին կամարականէն լսելով. «Կամարականն Արշաւիր եւ Մուշ Սեպուհն Գիմաքսեանից, որք յանգիտութենէ տեղեացն դիպեցան թանձրախոր սաստիկ մօրից, կամարականն Արշաւիր եւ Մուշ ի յառաւելապէս դիմեցմանէն երիվարացն անկեալք ի տիղմն հանդերձ երիվարօքն խրէին, անդ կատարեալ պսակէր երանելի սեպուհն Գիմաքսեանից Մուշ ի նիխորականայ: Իսկ կամարականն Արշաւիր իջեալ յերիվարէն՝ ի հետիոտս սպանանէր զՎուրկն, զեղբայր Լփնաց թագաւորին, եւ իւր ի բաց ձգեալ զերիվարն ի սաստիկ խոր տղմոյն, որ եւ մոյկ մի զերծեալ յոտանէն թաղեալ մնայր անդէն ի մօրին, եւ ինքն կամարականն միամոյկ, տղմաթաթաւ, հանդերձ ամենայն զինուռն, հանեալ զերիվարն ի ցամաք՝ անվեհեր քաջաբար նման թռչնոյ յերիվարն հեծանէր, եւ զարհուրեցուցեալ զթեւ իւրոյ կողման թշնամեացն՝ փախ-

ստական առնէր...: Իսկ ոմանք յաւագորերոյ Պարսիցն ելեալք ի նաւ՝ յայնկոյս գետոյն մեծի (Կուր) փախստեալք լինել ճեպէին: Որ եւ զկամարականն Արշաւիր զԵղիշեան Արշարունեաց ստիպով փութացուցանէր երանելի զօրավարն Հայոց Վարդան՝ զկնի փախստեցից նաւացն նետաձիգ լինել, ի հաստատած գութիւնն եւ յանվրէպ դիպողութիւնն առնն վստահեալ: Իսկ կամարականն Արշաւիր, որպէս եւ միշտ կամակատար էր բանի սրբոյ զօրավարին, վաղվաղակի հաւանեալ առ ի նմանէ հրամանին՝ զկնի նաւավարացն եւ փախստեցիցն նետաձիգ լինէր: Եւ խոցեալ զնաւավարսն եւ զայլս բազումս ի նաւսն՝ կարեւորս առնէր, որոց ընդ տապալել վիրաւորացն կործանէին նաւքն, եւ բազումք ի նաւավարացն եւ ի գլխաւորացն Պարսից գետասոյղ եղեալ կորնչէին: Պատմական կորիզին վրայ գրչի անհատական յաւելուածներ կ'ենթադրուին: Եղիշէ եւ Կաղանկատուացի միայն կորիզը փոխ առած են:

Վարդանանք Կուրի ափերէն կը դիմեն դէպի Տղմուտ: Աւարայրի ճակատին մէջ վարդան կենդրոնը կը յանձնէ Արծրունեաց Տանուտէրին եւ Մերշապուհ Մարգարէտին՝ «հանդերձ իշխանաւն Արշարունեաց Արշաւրաւ» (Փարպ. Բ, 17): Այլազգ կը պատմէ Եղիշէ (2. 90) բանակին բաժանումը. «Յանձն իւր առնոյր (վարդան) զգունդն չորրորդ, եւ նիզակակից իւր զքաջն Արշաւիր եւ զհարազատ եղբայր իւր զՀամազասպեան»: Սակայն Փարպեցի կենդանի աղբիւրէն կը քաղէր իր տեղեկութիւնը եւ հետեւաբար նախագասելի է: Անողջ մահը կը բաժնէ երկու մտերիմները: Արշաւիր կը մնայ հաւատարիմ վարդանեան դատին, որ գերազանցապէս ազգային էր: Շղթայակապ նախարարներուն հետ Արշաւիր ալ «նենգով նուաճեալ» կը տարուի «ի դուռն Արեացն» (Փարպ. Բ, 18): Բայց Ատրորմիզդ գոհ չէր եղած կամարական նահապետով, այլ «տայր խաղացուցանել եւ զտղայսն, զոր կալեալ էր իւր ի տոհմէն Մամիկոնէից եւ կամարականաց» (18): Տիգրան տեղի ունեցած դատավարութեան մէջ փայլուն ատենաբանութիւն մը կ'արտասանէ Արշաւիր եւ դիմակազերծ կ'ընէ զՎասակ (Բ, 18): Վասակ կը գտնէ եղբրական վախճան մը, իբր պատիժ իր փառատենչ ծրագիրներուն, որոնք հայրենիքը արեան լճի վերածեցին. իսկ կղեր ու աւագանի իրենց ազատութենէն կը զրկուին: Երեսունու մէկ նախարարները, որոնցմէ էր Արշաւիր, «հրաման տայր թագաւորն Յաղկերտ (438—

(Բ, ԽԵ): Անդրագոյն մանրամասնութիւններ կը պահպին, սակայն Գ, հմ կը ցուցնէ, որ կամարական պայազատներն ալ մայրական գորովագութ հոգացողութենէ ի սպառ զրկուած չէին շնորհիւ Մամիկոնեաներու, որոնց հետ միասին մարմնով եւ հոգով կը կրթուէին, եւ կը պատրաստուէին իրենց հօր նման՝ քաջութեան, անձնաւորութեան եւ հաւատարմութեան տիպարներ դառնալու: Ե. դարու ինչպէս Մամիկոնեան նոյնպէս կամարական դիւցազները՝ Չուիկի դաստիարակութեան պտուղներն են: Ղազար, Գ, կգ, յատկապէս կը նշանակէ, որ Հմայեկի զաւակները «նմանեցուցեալ ինքեանց ի յառաջանալ փութային եւ զօրդիս երանելոյ կամարականին Արշաւայ Տեառն Արշարունեաց, որք եւ ազգախառն իւրեանց էին ծնունդք դրստեր մարտիրոսին վարդանայ, խրատել եւ հրահանգել ըստ իւրեանց իմաստութեան եւ արուեստի ջանային»: Միեւնոյն կաղապարով դարբնուած ըլլալով՝ զարմանալի չէ, որ Արշաւայ հայրանման (Գ, կթ) զաւակներն իրենց ամբողջ հոգովը կը յարին Մամիկոնեան երկրորդ մեծ դիւցազնին՝ վահանայ, մնալով «անքակ ի նմանէ եւ միարան» (Գ, հԵ): Երբ 482/483ին Հայերն ապստամբիլ կը վճռեն եւ վահան յանձնառու կ'ըլլայ շարժման գլուխ անցնիլ, իրեն հետ են կամարական եղբայրները՝ (Գ, հա)՝ Արշաւայ որդիները: Ասկէ ետքն է որ Ղազար անուններով կը սկսի խօսիլ եւ կը յայտնէ Արշաւայի որդիներուն թիւը:

Աերջին կէտին նկատմամբ տարակոյսի ունէ հնարաւորութիւն կ'արտաքսէ Ղազար՝ երեք անգամ բացայայտ դնելով վահանի գործակից կամարականներու թիւը «երեքին եղբարքն կամարականք» (Գ, հԳ)՝ «երեքեան կամարականքն, որդիք երանելոյն Արշաւայ» (Գ, ձգ)՝ «զերիս եղբարսն որ ի կամարական տոհմն են» (Գ, յԴ): Սակայն թուական այս ստուգութիւնը կարծես կը խախտի, երբ Ղազար չորս անուն կը յիշէ իբր որդի Արշաւայ. Գ, հա կ'ըսէ. Վահան, Ներսէս, Հրահատ, եւ Գ, զ. «զՍահակ կամարական, զերանելոյ զԱրշաւայ զորդի»: Բայց անկարելի է հաշտուիլ սա գաղափարին հետ, թէ Ղազար իր սիրած ու պաշտած կամարական եղբայրներու թիւը երեք անգամ սխալ հաղորդած ըլլայ: Չամչեան մտադիր չէ եղած այս գոնեայ առ երեւոյթս հակասութեան եւ իբր տարբեր անձինք կը յիշէ վահան (Բ, 165), Սահակ (Բ, 201) եւ միւս երկուքը: Անոր հետեւելով նաեւ Justi, էջ 425,

չորս որդի կու տայ Արշաւայի: Ալիշան հաւանական կը համարի Սահակի եւ վահանի նոյնութիւնը (Շիր. 4): Սովորական էր մէկ անձի երկու անուն տալ, եւ այս կողմանէ Ալիշանի վարկածը դժուարութիւն չի բուսնադակեր, բայց եւ այնպէս ես կը միտիմ փարպ. Գ, հա՝ ՎԱՀԱՆՆԱԻ՝ կարգալ ՍԱՀԱԿԱԻ: Եղբարք երեքութեան եւ «Սահակի ճշգրութեան կը վկայէ նաեւ Անանիա Շիրակացի, որուն ԻԱ. Առեղծուածը կը ճանչնայ՝ Ներսէս կամարական որդի Արշաւայ եւ իր եղբայրները՝ Հրահատ ու Սահակ (Գ, Տէր-Մկրտչեան, Ա. Շիրակացի, վաղարշապատ, 1896, 25—26):

Կայ ուրիշ հարց մը եւս, այն է՝ երիցութեան կամ աւագութեան հարցը: Ներսէսի եւ Հրահատի աղերսը ճշդել դիւրին է: Փարպ. Գ, կը, կթ, հա եւն. միշդ նախ զՆերսէս եւ ապա՝ սիրելի եղբայրը՝ զՀրահատ կը դնէ, ինչ որ Ներսէսի երիցութեան մատնցոյց կը համարիմ: Բայց արդէն այս կէտը տարակուսի նիւթ չէ եղած երբեք: Դժուարութիւնը Սահակի մասին է՝ Չամչեան՝ կրտսեր եղբայր Ներսէսի կը կոչէ (Բ. 201): Ալիշան իրաւամբ համամիտ չէ Չամչեանի (Շիր. 4—5), քանի որ անոր կարծեաց նպաստաւոր ունէ տեղիք չկայ մատենագրութեան մէջ. անոր ի նպաստ կը խօսի միայն սահանգամանքը, որ իբր թէ Սահակ «ոչ կոչի Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց» (Շիր. 5), որ Ներսէս հովորական տիտղոսն է փարպեցոյ մօտ: Ալիշան դժուարութիւնը կը հարթէ սա ենթադրութեամբ, որ «այլ ինչ պատիւ եւ իշխանութիւն» ունեցած ըլլայ Սահակ: Բայց ենթադրութիւններու հարկ չկայ, որովհետեւ Սահակ եւս՝ Տէր «Արշարունեաց» յորջորջանքը կը կրէ Բարգէնի թուղթին մէջ (Գ. Թղթոց, 42): Սակայն այդ թուղթը գրուած է 507—508ին, երբ կրնար Ներսէս մեռած կամ հրաժարած ըլլալ տանուտէրութենէ: Կը խոստովանիմ, որ փարպեցոյ քով Տանուտէր է Ներսէս: Իբր երէց Սահակ իրաւունք ունէր նահապետութեան: Ո՞ւ Սահակի երիցութիւնը ստոյգ է. փարպ. Գ, հա նախ կը դնէ վահան, զոր Սահակ կը կարգամ, եւ ապա Ներսէս: Անանիա Շիրակացի վերոյիշեալ առեղծուածին մէջ զՆերսէս կը կոչէ Տանուտէր, զօրավար. Հրահատի համար կ'ըսէ՝ «եղբայր իւր կրտսեր», իսկ Սահակի մասին՝ «աւագ եղբայր իւր»: Ուրեմն Ներսէս միջին էր՝ եւ հակառակ իր այս դիրքին բարձրացած էր տանուտէրութեան աւագ եղբօրմէ յառաջ՝ մեզի անձանօթ պատճառով:

Այս երեք եղբայրները, մանաւանդ Ներսիս եւ Հրաչատ, քնքուշ սիրով կապուած էին փարպեցւոյ, որ ամէն անգամ երախտագիտական յատուկ շնչտով մը անոնց անունները կու տայ: Արշաւոյ բարեկամական զգածումները անցած էին որդիներուն: Փարպեցի քանի մը տարի ՚ի Հոռոմս, ապրելէ վերջ՝ Կամաւարկաններու մօտ կը գտնէր հանգիստ բնակութիւն «յամենայն ամբոխսն մինչեւ յամս նուաճման ձերոյ» խռովայլ տարիներուն մէջ: Ներսիս եւ Հրաչատ «ի պէտս դարմանոց եւ հանդերձոյ եւ ձիոյ» տարեկան հասոյթ կը սահմանէին փարպեցւոյ, որուն կեանքը, մասնաւորապէս «լառաջին կեանքը, 187, 188, 196): Ներսիս՝ նման իր Թուղթ, հօր՝ մանր պատմած է փարպեցւոյ ժամանակակից անցուդարձերը, զորոնք հաւատարմաբար Գրի առած է պատմագիրը:

Գրի առած է պատմագիրը:
Տեսնենք ուրեմն երեք կամսարականներու
կեանքին առ այժմ միակ ծանօթ այդ մասը:
482/483 ին հայ աւագորերաբը կը վճռէ
պատերազմ: Հարժման որդին կը կազմէ Ղահան
Մամիկոնեան, նա կ'ընտրուի զօրավար, իրեն
Թիկունք կ'ըլլան կամսարականները: Առաջին
Բախումը տեղի կ'ունենայ Ակոռի գիւղը (Գ., հ. Թ).
առանց Ղահանի, բայց ազդու գործակցութեամբ
Ներսէհի եւ Հրահատի: Ատրվշնասպ է ոտիւր,
որուն դէմ պիտի մաքառի Հայերու չրոհարիւր
հողիէ բազկացած խումբը, Հայերը կը բաժ-
նուին չորս առաջի. «Ընդ մէջ երկոցունց մա-
սանցն զքաջն եւ զընտիրն զիշխանն Շիրակայ
ՉՆերսէհ կամսարական եւ զնորուն եղբայրն
Հրահատն պատրաստական յօրինէին, զի որ
կողմն տկարացի», սսնն, նոցա հասնալ վուրթով
զօրացուցեալ օգնեսցնն, եւ յամենայն կողմանց
յոյժ լինիցին»: Առանձինն վստահութեան ապա-
ցոյց էր այդ կարգադրութիւնը. «Քանզի ամե-
նեքեան վստահ էին ի յարսն» որպէս ի լաւս
եւ յարդարս եւ յուխտասպանս»: Հակառակ
Գարջոյն վստահեան՝ բախտը կը ժպտէր
Հայերու: Դէմ առ դէմ ճակատելով յարձակում
յուսաբեկ՝ Գարջոյն Թիկունքէն յարձակին ար-
կընէ կատաղ գունդով, բայց բանակին ար-
թուն հսկիչները՝ երկու կամսարականները՝ «Գի-
թու յարձակէին ի վերայ անչտի բազմութեան»,
սակաւ արամբը: Ներսէհ «հարեալ նիզակաւ
անդէն ի տեղւոյն սատակէր» կատաղ զօրա-
գլուխը: Յաղթութիւնը Հայոց էր:
Ակոռիի կը յաջորդէ Ներսէհապատի կռիւը,
Գարնան (Գ., հ.)։ Բանակին ձախ թեւը կը

յանձնուի կամսարական երեք եղբայրներուն՝
Վահանայ (Վահակայ), Ներսէճի եւ Հրահայ-
տի: Օրուան յաջորդ թիւնն էապէս ասոնց կ'ըն-
ծայէ Ղազար: ԶԱտրվնասպն Տապեան կը
սպաննէ «Տէրն Շիրակայ Ներսէճն կամսարա-
կան»:

կանոն։
Զախող էր ելքը այն կռուին, որ տեղի
ունեցաւ Վանդաբերի մէջ։ Պարսկց գէմ միա-
ցած էին Հայերն ու Ղրացիները, որոնց թագա-
ւորին խարէական խոստումները նկատմամբ Հո-
նական օգնութեան՝ արգելք եղած էին պարտ-
ուպատշաճ պատրաստութիւն տեսնելու (Գ,
հգ)։ Անձնական քաջութիւնը միայն՝ պատրաս-
տութեան անբաւականութիւնը պիտի փոխա-
րինէր։ Միջին թեւը իր վրայ կ'առնու Ղաֆան
՝ երեքուեք արամբն որդուովք երանելոյն Ար-
շաւրայ։ Թեեւ ասոնք ՝ զիր եւ տար արարեալ
դարձուցանէին ի փախուստ, Կուրէն անդին
զարթոյնները, սակայն Հայ քաջերէն
վանելով Պարսիկները, Հրահատ Վամսարական կը
շատերը կ'իյնան, Հրահատ Վամսարական կը
գերուի եւ կը տարուի Միհրանի քով։ Հայ
բանակը լքուած՝ կը նահանջէ։ Ղաֆան Մամի-
կոնեան երկրորեք որդուովքն Վամսարականին
Արշաւրայ կը շարունակէ իր Հահան կը ստիպուի
ները, բայց կը սպաննուի։ Ղաֆան կը ստիպուի
Տայք պապստան/ը, եւ իրեն հետ՝ Սահակ ու
Ներսէս (հե)։

Ներսիս (ՆԵ)՝
 Միջրան բանակցութիւն կը սկսի Վահանի
 հետ, ըսից Գուռ կուշտիով՝ իսկոյն ճեպով
 կը կատարէ հրամանը եւ իրեն հետ կը տանի
 «զկապեալ» Հրահատը, Ներսիս, որ եղբօրը
 գերութենէն ի վեր անմխիթար էր, հաւատա-
 ըրիմներով կը հետեւի պարսիկ կարաւանին եւ
 Բագաւանի մէջ կը յաջողի «հանել զկապեալ»
 Հրահատ ի շրջափակ զգուշութենէ պահապա-
 նացնող (Գ, հղ)՝
 ի յաջողական՝ եւ Պարսից համար հա-

նաեւ (Գ, 5Ը):
 Նաեւ ի վճռական՝ եւ Պարսից համար հա-
 ւանդութիւն ի վերջ Զար-
 Թաւադարի նպատակաւ: Նա յեղակարծ յարձա-
 րի հր Հազարաւուխտ: Նա հանեան գնդին վրայ. Վա-
 կում կը գործէ վահանեան գնդին վրայ. Վա-
 հան կը բռնադատուի քաջութիւն « յամուր տե-
 ղիս սահմանացն խաղտեաց » միշտ հաւատուելով
 զիս սահմանացն խաղտեացն նպատակն էր հեր-
 Պարսկէն: Հազարաւուխտի նպատակն էր հա-
 բակալել կամ սպաննել զվահան, այդ նպա-
 տակին չի հասնիր, բայց Շաղաբոյի մէջ
 տակին չի հասնիր, բայց Շաղաբոյի մէջ
 « Ըմբռնեալ տանէին ի բանակն Պարսից » Ներ-
 « Ըմբռնեալ տանէին ի բանակն Պարսից » Ներ-
 սահի եւ Հրահատի տիրիւնները (Գ, 5Թ): Հա-
 սահի եւ Հրահատի տիրիւնները (Գ, 5Թ): Հա-
 զարաւուխտ իր պաշտօնը կը փոխանցէ Շա-
 զարաւուխտ իր պաշտօնը կը փոխանցէ Շա-
 պուհի (ձ), որ տիրիւնները փոխադրել կու տայ
 « յամուր բերդն Բասենոյ, զոր Բողբերդն կոչեն »

եւ կը պատուիրէ բերդակաշնորուն «բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օրինացն քրիստոնէից զնոսա սրբութեամբ»: Շապուհ կ'օգտուի այս մեծարժէք որսէն՝ եւ կը փորձէ քաջ կամ սարականներուն հաւատարմութիւնը: Կը հրապուրէ զանոնք զՎահան սպաննել եւ փոխարէն կը խոստանայ յանցանաց թողութիւն յարբուհուստ, կանանց ու կրօնի ազատութիւն: Արդար զայրոյթով կը մերժեն այդ վատ առաջարկը, եւ «ինքեանք եւս առաւել քան զառաջինն անձամբ եւ զայլս յորդորելով փոյթք եւ պատրաստք էին արբանեկութեան զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնեանի՝ զամենայն դժուր, զօր եւ հրամայէր նոցա»: Շապուհ ալ նման իր նախորդին հետամուտ է զՎահան ձերբակալելու: Արժաթիի մերձ յանկարծածագ դուպարած մը, որուն ոգին է Ներսէսի դայեակորդին Խուրս, կը վերջանայ ի նպաստ Հայոց, որոնց առաջնորդ էին Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Ներսէս կամսարական (Գ, ձա):

Վահանեան բանակը անգամ մը եւս անսպաս եւ ուժգին յարձակումի կ'ենթարկուի Շտէյ գիւղի մօտ: Հայերէն շատերը դասալիք կ'ըլլան: Միայն ամենաընտիրները, որոնց մէջ են «երեքեան կամսարականքն, որդիք երանելոյն Արշաւարայ, իւրեանց երկուք կամ երկէք դայեկօք», չեն դեղբելիւր դիւցազնաբար կոռելու: Գրիհոն Սիւնի կը մեռնի իբր մատնիչ (Գ, ձգ): Շապուհ ահաբեկ կը քաշուի Բասենի Ալուար գիւղը, եւ հոն ընդունելով Գուռ դառնալու հրաման (ձե), կը հեռանայ (ձգ). «Բայց զկանայս կամսարականացն թողեալ Շապուհ անդէն ի Բողբերդի՝ յանձն առնէր բերդակալին, ստէպ պատուիրելով՝ բազում զգուշութեամբ պահել եւ առաւելապէս սրբութեամբ, ըստ օրինի քրիստոնէից կարգի»:

484/485 ին Աղարշ գահ կը բարձրանայ: Վահանեան խումբին եւ հայ ազգին համար նոր շրջան մը կը սկսի: Վահան կը յաջողի իր հետապնդած նպատակն իրագործել եւ տարիներէ ի վեր աւեր երկրին խաղաղութիւն բաշխել: Սակայն նա իր ճիգերը պսակուած չի նկատեր առանց իր անխնայ գաղափարակիցներն ու մարտնչներն վարձատրուած տեսնելու: Երբ Վահան Վաղարշէ կը ստանայ Մամիկոնեանից Տառնուտէրութիւնն ու Հայոց Սպարապետութիւնը (Գ, զգ), կ'ուրախանայ, բայց արքայից արքային, որ կը հարցափորձէր իր բազմաթիւներու մասին, դիւցազնական սրտին վայել սա վիհանձն պատասխանը կու տայ. «Եկու մեռեալ տեսա-

նեմ դեռ... Զի եթէ էր եւ հնար շնորհել ձեզ զտանուտէրութիւնն կամսարականին՝ ապա բովանդակապէս շնորհեալ ի ձեռք՝ տեսանէի զմեռելութիւն ամենայն անգամիցս կենդանացեալ»: Վաղարշ կը զիջանի. «Եղիցի վասն քո տուեալ զտէրութիւն կամսարականին»:

Մինչեւ հոս կը հասցնէ զմեզ Վաղար փարպեցւոյ պատմագրութիւնը: Նա այլեւս տեղեկութիւն չի տար յաջորդող աւարիներու մասին, երբ կամսարականք իբր իրական Տեառք Շիրակայ եւ Արշարունեաց կը նուիրուին իրենց հողերուն հոգածութեան, Վաղար եւ ոչ իսկ բացայայտ կը դնէ, թէ որ կամսարականին կը տրուի տէրութիւնը: Բայց նախընթաց պատմութիւնը կուռն առնելով կարելի է առանց երկմտանքի Ներսէսի մէջ տեսնել խնդրոյ առարկայ կամսարականը: Այս կարծեաց կը նպաստէ Ներսէսի կեանքէն այն դրուագը, որու մասին կը գրէ Անանիա Շիրակացի. Սա կ'անուանէ զՆերսէս՝ «որդի Արշաւարի անուանակից եւ նախնի այսմ Ներսէսի» (ԻԱ. Հարցումն, անդ, էջ 25): Նոտրատիպ բառը մատնցոյց է, որ երկու Ներսէսները նման էին իրարու ոչ լոկ անուանով, այլ նաեւ դիրքով ու պաշտօնով: Արդ որովհետեւ Ի. դարու Ներսէսը էր Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց, նոյնը կ'արժէ ի հարկէ նաեւ իր անուանակցին եւ նախնւոյն համար Ե. դարու վերջը:

Ե. դարու Ներսէսիս կը պատկանին պատերազմական այն գործառնութիւնները, որոնց պատահական յիշատակը պահած է Շիրակացի. ԻԱ. Հարցումն. Ներսէս կամսարական որդի Արշաւարի, անուանակից եւ նախնի այսմ Ներսէսի, ի յաղթել պատերազմաւ Բաղըլընացն առնու գերի սաստիկ յոյժ: Եւ հասեալ ի դուռն արքունի ընծայեցուցանէ թագաւորին Պարսից զհասարակ գերւոյն: Եւ թուեալ զհասարակն՝ եւս ընծայէ որդւոյ արքայի զն: մասն: Եւ հրաժարեալ ի նոցանէ դառնալ[՝] յաշխարհն իւր: Եւ եկեալ ի տուն դարիկապետի յոյժ մեծարի ի նմանէ, ոչ որպէս զնախարարի այլ որպէս զմի որ թագաւորաց: Եւ ստայ նմա զը. մասն գեր[ւ]ոյն: Եւ եկեալ առ սպայապետն, զոր Խորաւարանն կոչեն, եւ առաւել եւս ի նմանէ մեծարեալ՝ տա[՝] նմա զԺ. մասն գեր[ւ]ոյն: Եւ եւս յառաջ եկեալ հասանէ յաշխարհ իւր՝ եւ ընդ առաջ լինի նմա եղբայր իւր կրտսեր Հրահատ, եւ տա[՝] նմա զԺ. մասն գերւոյն: Եւ եւս յառաջ եկեալ ընդ առաջ լինին նմա ազատքն Հայոց եւ տայ

նոցա զինն մասն գերւոյն: Եւ եկեալ ի վաղար-
շապատ՝ տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զԺԶ. մասն
գերւոյն: Եւ եկեալ Սահակ աւագ եղբայր իւր՝
տա[յ] նմա զի. մասն գերւոյն: Եւ իւր մնաց
ՀՀ անձն: Երդ գիտեալ, թէ ընդ ամենայն
քանի՞ է լեալ: — *Լոռոնումն ի Ա. Հարց-
մունն*. Լեալ էր ընդ ամենայն գերին ՍՄԽ
(անդ, էջ 25, 28): Անանիայի տուած լուծումը
սկալ է, բայց կարեւորութիւն չեմ տար, վասն
զի կը կարծեմ որ գերւոյն բաժանման պարա-
գաներն ինքնահնար են: Ճիշդ է, որ Ներսէսի
ժամանակակից թագաւորը՝ Կաւառ (488—531)
ունէր որդի մը՝ Խոսրով. Ներսէսի եղբայրներն
ալ համեմատ են ժամանակակից պատմութեան,
իսկ բուն իրողութիւնը վերաբնեւոյն հնարաւո-
րութիւն չունինք: Գոռար է մտածել, որ Ներ-
սէս իւր Տէր Շիրակայ առթ իննեցած ըլլալ
օտար ու հեռաւոր ազգի մը դէմ առանձինն
պատերազմ մղելու, ինչպէս Անանիա ենթա-
դրել կու տայ: Բահլէացի, կամ՝ ըստ տար-
բերակին՝ Բախլէացի ազգը՝ անուամբ կը
սխալեցնէ Բահլէացի Զահաւատանի կամ Բաշլ (Սեր-
բ, ժը. Marquart, Eransahr, յաճախ)՝ Բու-
շանաց երկրին մէջ: Բուշանները ինչ գործ
ունին ուղղակի եւ միայն կամսարականաց հետ:
Թերեւս Ներսէս մասնակցած ըլլալ պատերազմի
մը, զոր կը մղէր Կաւառ հիւսիսական թէ
Այսպիսի առթիւներ կը ներկայանային թէ
503/504ի (Marquart, անդ. 63) եւ թէ 515ի
յարձակումներով: Վերջինս կը տարածուէր
մինչեւ Հայաստան ու Փ. Ասիա, մինչ առաջինը
սահմանափակուած մնաց Կովկասի վրայ, ուր
փոխադրած էր Կաւառ իր յոյժերը: Եթէ Անա-
նիա հիւսիսային 503/504ի պատերազմը կ'ակ-
նարկէ, այն ատեն շատ ընդհանուր առումով
կիրարկուած է ազգին անունը, որ այն ձեւով
այլուստ ինձ անձանթ է:

Ներսէսի տանուտէրութեան տեւողու-
թիւնը կարելի է մերձաւորապէս ստուգել, եթէ
իւր սկզբունք ընդունինք, որ Տէր տիտղոսը
առանձնապատու էր իշխող Տէր կը կոչուի
507/508ին Արշարունեաց Տէր կը (Գիրք Թղթոց, 42), եւ
Սահակ Կամսարական (Գիրք Թղթոց, 42) յայտ-
նած Վարկածս ուղիղ է, կը հետեւի որ ընդ
մէջ 504ի եւ 506ի կը պատահի Ներսէսի
կամ մահը կամ հրաժարումը ի նպաստ Սա-
հակի, որ իւր աւագեղբայր արդէն ունէր իրա-
ւունք տանուտէրութեան, բայց անյայտ պատ-
ճառներով թողուցած էր զայն իր եղբոր:

Սահակի տանուտէրութեան մասին շատ
բան չենք գիտեր: Նա մասնակից էր Բարդէն
կաթողիկոսի կրկին նսմաններուն (Գիրք Թղթոց,
42—48):

Սահակ իր անուան անմահ կոթող մը
կանգնած էր իր տանուտէրութենէն յառաջ՝
Ս. Սարգսի վկայարանով, Տեկոսի վանքին մերձ:
Հիմնարկութեան արձանագրութիւնը, զոր նա
ժամանակի սովորութեան համեմատ փորագրել
տուած էր մերձակայ Ս. Երրորդութիւն եկե-
ղեցւոյն վրայ (Թորամանեան, Տեկոս, 98—103),
հետեւեալն է.

Ա. Տող՝ ՊԻՍԿԱՊՈՍԻ ԵՒ ՏԱԹՐՈՍԻ ՏԵ-
ԿՈՐՈՅ ՎԱՆԱՅ ԵՐԻՑՈՒ ԵՒ ՄԱՆ-
ՆԱՆԱՅ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻ ՈՒՐԱՆԱՅ
ՀՈՌՈՄԻ ՈՐ Շ[Ի?]

Բ. Տող՝ ԵՒ ՏԻՄԵԱՐԿԵՑԱՒ ՏԵՂԻՍ Ի ԶԵՌ-
ՅՈՂԱՆՈՒ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒ-
ԹԵԱՆ ԵՒ ՅՈՂԱՆՈՒ ԱՐՇԱՐՈՒ-
ՆԵԱՅ[Ե]

Գ. Տող՝ ՅԻՒՐ ԲԱՐԵԻԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՈՂՈՐ
ԱԶԳԻՆ ԵՒ ԱՄՈՍՆԻ ԵՒ ՈՐԴԵԿԱՅ
ԵՒ ՍԻՐԵԼԵԱՅ ԵՒ [ԱՂԲԵՐԱՅՆ
ԻՒՐՈՑ]

ՍՐԲՈՅ ՍԱՐԳՍԻ

Դ. Տող՝ ՍԱՀԱԿ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՇԻՆԵԱՅ
Ե. Տող՝ ՍԱՀԱԿ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՇԻՆԵԱՅ
ԶԱՅՍ ՎԱՅԱՐԱՆ:

(Մառ, Христ. Вост. 1914, էջ 71, տխտ.
I—II. տես նաեւ Գարեգին Յովսէփեան, Շողա-
I—II. տես 171—172, կոստանեաց, Վիմ. Տար. 1
կաթ, 171—172, կոստանեաց, Վիմ. Տար. 1
կաթ):

Գոթախտաբար իր սկզբնական ձեւին մէջ
չի ներկայանար մեզ սոյն արձանագրութիւնը,
չի ներկայանար մեզ սոյն արձանագրութիւնը,
որուն թուարկումը մեծարժէք է թէ՛ հայ յու-
շակերտներու եւ թէ՛ հին-քրիստոնէական ճար-
տարագետութեան պատմութեան համար:

Նորոգութեան կամ տեղափոխութեան
տարածք արձանագրութիւնը տուած է իր հա-
տեթիւ արձանագրութիւնը տուած ու աղ-
րաղատ ձեւն ու ոճը: Անուններ մոցուած ու աղ-
րաղատ, նոր՝ Ե. Գարուն խորթ բառեր ներս
ճատուած, տողերը բոլորովին խանգարած են այն
սպրդած, տողերը բոլորովին խանգարած են այն
փոփոխութեան պատճառաւ, որ Ե. Գարեգ յետոյ
միայն կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ (Հմմտ. ման-
րակրկիտ քննութիւնը Մառի, Къ Датировкѣ
рассказной надписи Текорского храма,
ктиторской надписи Текорского храма,
Христ. Вост. 1914, 56—71): Արձանագրու-
թիւնը վարէն վեր կարդալով Մառի հետ աւելի
կը մերձենանք նախկին ձեւին: Սակայն հակա-

ռակ այս ձեւափոխութեան՝ բովանդակութիւնը մնացած է հարազատ: Ու հիմնուելով երկու Յովհաննէրու զուգադիպութեան վրայ (Յովհանն Մանդակունի՝ 480—501, Յովհանն Արշարունեաց եպիսկոպոս՝ 490/494—501/505), արձանագրութենէն կը հետեւի որ Ս. Սարգսի վկայարանը կանգնած է զմեզ զբաղցնող Սահակ Կամսարական, եւ թէ զայն կանգնած է իբր 486—500 (տես յօդուածս՝ Եպիսկոպոսը Արշարունեաց եւ Տան Կամսարականացն, ՀԱ. 1924, էջ 26—27): Զարմանալի չէ, որ Սահակ Տէր Շիրակայ տիտղոսը չի կրեր հոս, քանի որ Ներսէս էր այն միջոցին Կամսարականաց Տանուտէրը: Ուստի այս կողմանէ արձանագրութեան դէմ առարկութիւն չէ կարելի ընել: Աւերի կը զարնէ «Ամստին եւ որդեկաց» անունուն եւ հաւաքական յիշատակութիւնը, ինչ որ հակառակ է Է. դարու արձանագրական ոճին: Կամ նախկին արձանագրութեան մէջ ալ զանց առնուած էին անունները — եւ այս անհաւանական չէ, քանի որ Ե. դարու արձանագրական ոճը Է. դարու կատարելութիւնը չունէր անշուշտ — եւ կամ յետին օրինակողները անարգարանալի անփութութեամբ լռած են, որ սակայն բոլորովին հեռու է հաւանականութենէ:

Սահակի մասին անդրադարձնի տեղեկութիւններ կը պակսին:

Հրահատ Կամսարական բացի Ղաղարէ եւ Անանիայէ ոչ մէկ տեղ կը յիշուի: Ալիշան կը գրէ (Շիր. 4). «Հրահատն Արշարունեան երեւի յետ մահուան երկու եղբոր իւրոյ Ներսէսի կալեալ զտանուտէրական բարձն, զի... Սահակ... ոչ կոչի Տէր Շիրակայ»: Այս կարծիքն ուղիղ չէ, ինչպէս տեսանք: Սահակ կը կոչուի «Տէր Շիրակայ» եւ Ներսէսէ ետք կ'ըլլայ Տանուտէր, իսկ թէ Հրահատ եղած է երբեք տանուտէր — Սահակէ վերջ — անհնար է ստուգել: Ալիշան կը շարունակէ. «Ոչ գիտեմ, վերոյիշեալն Հրահատ որդի Արշարունի, եթէ այլ ոք է, որ ի տապանագրին կոչի Պատրիկ, եւ որդի նորա Արտաւազդ՝ Ապիհիւպատ Պատրիկ»: Այս հարցումը ժխտական կերպով կը գտնէ իր լուծումը: Տապանագիրը Է. դարու կը պատկանի: Այդ մասին վարը:

Աերջին խնդիր մը: Պրոկոպիոս կը յիշատակէ *Narses*, *Aratios* եւ *Isaaxos* 533ին ու 543ին (տ. *Justi*, 223, 47): Տէր-Մովսէսեան (Սոկր. 2Ը—Թ) զանոնք կը նշանակէ մեզի ծանօթ Կամսարական եղբայրներուն հետ: Ալիշան նոյն գաղափարը յայտնած է 533ին յիշուած.

ներուն նկատմամբ. «մարթ է սոցա, կ'ըսէ նա Շիր. 5, ծն. 1, լինել որդիս Արշարունի»: Մինչդեռ ուրիշ անձ կը համարի 543ի Ներսէսն ու Սահակը, որոնցմէ վերջինը Տոտիղասէ գերուած ու սպաննուած է: Իրապէս, անկարելի եւ անհաւատալի է, որ Արշարունի որդիները 480էն մինչեւ 543 կարողութիւն ունենած ըլլան մարտիկ մնալու: Բայց նոյնպէս անկարելի կը գտնեմ 533ի նկատմամբ: 480ին Արշարայ որդիները առ նուազն 25—30 տարեկան էին արդէն: Ուրբան ընդունելի է մտածել, որ 533ին 70—80 տարեկան հասակի մէջ հայրենիքէ դուրս կուրծնու մասնակցած ըլլան: Բացի ժամանակի դժուարութենէն — կայ նաեւ տրամաբանական արգելք մը՝ մեր երեք Կամսարականները օտար երկիր փոխադրելու: Հազիւ վերստացած հօրինական հողերը՝ իրենց արեան գնով — չէ՞ որ ընական էր նուիրուիլ անոնց շինութեան ցմահ, անբնական՝ անձամբ: Լքել զանոնք, դիմելու համար օտար երկիր՝ անստոյգ շահատակութեանց ի խնդիր: Այդ հակառակ է Ե. դարու այս Կամսարականներու նկարագրին: Նշուելով ժխտելի վերջ, անոնցմով զբաղիլը նիւթէս դուրս կը մնայ: Ճիշդ է, որ թէ այս երեքը եւ թէ անոնց հետ ուրիշ Համազասպ մը Կամսարական կը կարծուին (Ա. Շիր. 5), մանաւանդ որ առաջին երեքը ըստ Պրոկոպիոսի Բողբերդէ (Բասեն) գաղթած էին: Սակայն անոնք ոչ Տեարք են Շիրակայ եւ Արշարունեաց, ոչ ալ ծանօթ են իբր ազգակից ու սերունդ պատմութենէ յայտնի Կամսարականներու: Ենթադրաբար Կամսարական այսպիսի անհատներ Հայաստանէ դուրս՝ մեր առջեւ կ'ենլին նաեւ Է. դարուն: Հմտ. Հ. Յ. Ա. գեր. Պատմական էջեր՝ Ներսէս եւ Սահակ իշխանապետք Իտալիոյ. ԲԶ. 1910, 145—152, ուր սակայն իրաւամբ խօսք չընեն նա անոնց Կամսարական տոհմի մասին:

Հ. Ս. ԿՈՊԵՆԸՆ

